

հաւաքածոյըը, որ պահպանուած է էական մասով Էջմիածնի Զեռագրատան Նոր Ժող. Թ. 528 ձեռագրին մէջ, յամէ 1280:

Եւտիքէսի Յղ. զանազանութեան գրքի եւ էակաց գրքի թարգմանութեանց միջա- վայրը Կ. Պոլիս երեւան գալով, անտարա- կուսելի կ'ըլլայ Յունարան Դպրոցի Ա. եւ Գ. խումբերու գործունէութեան կենդրոնը ըն- գունիլ կայսերանիստ մայրաքաղաքը:

Եւտիքէսի «Յաղագս զանազանութեան» գրուածքին լեզուն կը միտի առաւելագէս Գ. խումբին. ունի նաեւ Ա. եւ Բ. խում- բերու հետ աղերս. մինչ Ա. խումբէն ուղղակի կախում մը ցոյց կու տայ, Բ. խում- բին հանդէպ աւելի ներգործական քան կրա- տորական դերի մէջ է: Գ. խումբին ա- ոանձնայատուկ Ծարամերձիմ, Ներջնչանամ, Առաղբեմ, Յարակացեալ եւն ունի նաեւ Եւտիքէս: Ըստ մասին իրեն յատուկ են՝ Ար- տակայիմ, Արտաձայնեմ, Բացադասեմ, Հա- մաչարչարական, Հերձուածեմ, Մակատե- սեալ (Հմմտ. մակատեսուչ, Նոնոս), Մա- կարկութիւն, Միջամիտ, Յեղականութիւն, Ներանկեալ, ներգոյնամ, ներհայիմ, ներ- հանդիպիմ, ներմտութիւն, Ծարաղիմել, Ծա- րակայացեալ, Ծարամաքառիմ, Որչափանամ, Պարմբունեալ, Ստորալիտակութիւն, Վե- րանիմ, Վերափայլիմ, Քանակիմ եւն:

Յունարան Դպրոցի նորաձեւութիւնները, հայերէն զասական եւ առանին լեզուներու յախուուն եւ խիզախ յեղաշրջումը թէ ինչ աչ- քով նկատուեցաւ ժամանակակիցներէն, յատ- կապէս Մեծ-Հայաստանցիներէն, կարելի է զգալ Վրթանէս Քերզոզի հետեւեալ տողե- րէն²⁴. Վրթանէս կը գրէ Յուրտաւ քաղաքի հայերուն 606ին. «Իսկ այժմ՝ առաւել եւս յայտնապէս գրեալ տեսանեմք զազանդն Նեւ- տորի յես առաւել նորաձեւ գրեալս նոցա²⁵, զոր ես տեսի եւ կարդացի նոցին իսկ գրով²⁶, որ թարգմանի ի մեր լեզուս²⁷ այսպէս. Ասէ. Զոր օրինակ ազնիւ հիւսան...»:

²⁴ Գիրք Թղթոց, էջ 116:

²⁵ Հետաքրքրական է աստիճանա ձեւը, որով կ'ակնարկուի նորաձեւ նորանշան հայերէն լեզուն, որ կը կիրարկուէր Յունարան Դպրոցին:

²⁶ Անշուշտ ոչ յունարէն, այլ Յունարան Դպրոցի շնաչափարհիկ ոճով:

²⁷ Հարկ կը տեսնէ Վրթանէս Յունարան Դպրոցի շնաչափարհիկ անմտաչելի հայերէնը ծանօթ հայերէնի վերածել, ինչպէս այսօր «Նոր ուղղագրութիւնը» հարկ կը զգանք հասարակաց մտաչելի «հին ուղղագրու- թեան» վերածել:

Թէպէտ ի սկզբան եպերելի երեւցաւ յու- նարան հայերէնը, բայց լընթացս ժամանակի անհրաժեշտ տեսնուեցաւ նոր Դպրոցիս կա- րեւոր արտագրութիւններուն ծանօթութու- թիւնը. յաճախակի ընթերցումը ընտելա- ցուց ինչպէս մտքերը բովանդակութեան, նոյնպէս լեզուն նորաձեւ հայերէնին: Յաջորդ շրջանի գրականութեան վրայ տարաւ Յու- նարան Դպրոցը յաղթանակ: 628ին Գուրգէն պոռոտոսպար «զարմանալի» կը գտնէր, որ «էակաց գիրքը» իւր անմարսելի հայերէնով թարգմանուած է «հրամանաւ» Յովհ. Գա- րեղինեցի կաթողիկոսին: Անշուշտ գրասէր կաթողիկոսին փափազն էր, որ թարգմա- նուէին օգտակար գրքերը հայերէնի, բայց ոչ կամքը՝ որ յունարան նորաձեւ լեզուով հայացուէին: Յունարէն լեզուն հմուտները աղաւաղած էին անգամ մը իրենց ճաշակը, եւ փրկուովայսկան — աստուածարանական մտքերը ճշգրիտ անդրադարձնելու փոյթը ստիպած էր ակամայ մեղանչել տոհմային լե- զուէլ յատակութեան դէմ:

Այս ըսուածներէն ինքնին կը հետեւի թէ որքան միամիտ գտնուած է Մովսէս Սորե- նացոյ Պատմութեան խմբագրիչը, որ մու- ճելով Պատմութեան Գ. 61 գլխուն վերջին տողերը՝ «բայց քանզի տգէտք էին մերումս արուեստի...» եւ 61րդ գլխին ամբողջ, հա- լատացնել ուղած է թէ Յունարան Դպրոցի հիմնադրը Մովսէս Սորենացի եղած է եւ իր առաքունն Աղեքսանդրիա Սահակի եւ Մաշ- տոցի հրամանով կատարուած: Թ. դարու եր- կրորդ քառորդին մուծուած այս յաւելուածը առիթ տուած է յետագաներուն ամբողջ երամ մը կրտսեր աշակերտներու երեւան հանելու, որոնց թուին մէջ ամփոփուած են Ե.—ԺԱ. դարերէ ծանօթ եւ անծանօթ ամենազգի ա- նուններ:

Հ. Ն. ԱԿԻՆԵԱՆ

ԵՂԻՉԷ ՎԱՐԳԱՊԵՏ ԵՒ ԻՐ ԳՆՏՄՈՒԹԻՒՆՆ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏԵՐԱԳՄԻՆ ԲՆՆԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԵՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

(Շարունակութիւն):

28. ՎՐԱՑ ՏԱՐԱՇԽԱՐՀԻԿ ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐԸ

Ի՞նչպէս պէտք է հասկնալ Եղիշէի (Բ. 37) տողերս. «Եւ մինչդեռ գունդ կազմէին (Պարսիկը), որ գնոսա (զնախարարս Հայոց) շկօթակ արասցեմ յանդարձ օտարութիւն — որպէս գրագում նախարարս ի վրաց աշ- խարհէն արարին (չկօթակ) — ի նմին ժա- մանակի գուժական հասանէր ի կողմանցն Քուշանաց»...:

Եղիշէ գրած է տողերս հետեւեալ պա- րագայի մէջ. Հայ նախարարները արքայից արքայի հրամանով ի Դուռն կանչուած էին եւ ներկայացած արքային. կը հրամայէ ա- նոնց արքայից արքայ ընդունիլ մագդէական կրօնը: Երբ կը մերժեն նախարարները հե- տեւել հրամանին՝ կը սպառնայ արքայն արքայի զամէնքը Սարգաստան, ինչպէս երբեմն պատահած է այս յանդարձ օտարու- թիւն աքսորումը Վրաց նախարարներուն:

Համեմատութիւնը թէ այսպիսի չար յախտի հանդիպած են Վրաց նախարարները, ակամայ կը հրաւիրէ իր վրայ ուշադրութիւն: Ե՞րբ եւ ինչ առիթով արքայի ենթարկուած են Վրաց նախարարները:

Եղիշէի ժամանակագրութեան համա- ձայն այս դէպքը տեղի ունեցած պիտի ըլ- լայ 450էն յետոյ: Քրքերելով պատմութիւնը չեմ գտներ որ եւ իցէ առիթ Ե. դարու առա- ջին կէսին, երբ Պարսից կողմէն քաղաքա- կան կամ կրօնական հարձանք յարուցուած ըլլայ Վրաց դէմ:

Ղազար Փարպեցոյ համաձայն Պարսից ըմբռնումն էր որ «յորժամ Հայք սերտիւ մեր լինին՝ Վիրք եւ Աղուանք այնուհետեւ մեր իսկ են» (էջ 43): Այս պատճառաւ ալ Պար- սից զլիաւոր ուշադրութիւնը կենդրոնացած էր Հայաստանի վրայ: 450ին երբ հայ նա- խարարներն ի Դուռն կոչուած էին, անոնց հետ հոն կը գտնուին նաեւ Վրաց եւ Աղուա- նից նախարարները (Հմմտ. Փարպ. 47—55):

Եղիշէի ակնարկութիւնն ոտնկոխ կրնայ գտնել միայն 482էն ետքը. այս տարւոյն ասպատակած էր Պարսից դէմ Վախտանգ

Վրաց թագաւորը. ասպատակութիւնը զըս- պուեցաւ 484ին (Փարպ. 146): Թէ այս առ- թիւ որ եւ իցէ ճշուած գործադրուեցաւ ասլըս- տամբ նախարարներու վրայ, յայտնի վկայու- թիւն չունինք:

Ակնարկուած դէպքը իւր բացատրու- թիւնը կը գտնէ Զ. դարու առաջին քառոր- դին. երբ առաջին անգամ Վրաստան քաղա- քական ձգտումներու ասպարէզ զարձաւ Պարսիկ եւ հոսովձեական դիւանագիտութեան մէջ:

«Հայաստանի գրաւման համար Հոով- մայեցոց հետ մղուած երկարամեայ պա- տերազմներէն յաղթական ելած էին Պարսիկ- ները, կը գրէ Շպիգել¹. Իրենց զէնքին պար- տական էին, որ ի վերջոյ երկրին մեծագոյն մասն իբրեւ Պարսկահայաստան իրենց մնաց, եւ ասոր հետեւութեամբ նաեւ իրենց ազդե- ցութիւնը ապահովուած էր Վրաստանի վրայ: Բայց կար Պարսից ուրիշ թշնամի մը, զոր հնար չէր նուաճել զէնքով. քրիստոնէու- թիւնը, որ գաւառ առ գաւառ կը բաժնէր կը տանէր Պարսիկներէն, եւ չկար համազօր ուրիշ մտաւոր ոյժ մը, զոր հնարաւոր ըլլար ընդդէմ հանել: Քրիստոնէութիւնը քիչ յա- ոաջ անջատած, հեռացուցած էր Պարսիկնե- րէն Լաղիստանը. որպէս զի կարելի ըլլար կրկին շահիլ այս աշխարհը, պէտք էր ասպա- հովել Վրաստանը, որուն մէջէն կը բա- ցուէին կարեւորագոյն կիրճերն զէպի Լաղիս- տան: Բայց Վրաստան, ինչպէս եւ Պարսկա- կան Հայաստան քրիստոնեայ աշխարհներ էին. թէպէտ եւ արտաքուստ արտաքս կ'ու- գէին հաշտ ապրիլ Պարսից հետ, բայց ա- նոնց սէրն եւ համակրութիւնը կը միտէր դէպի քրիստոնեայ Ինքնակալն, որ Կ. Պոլիս կը նստէր: Այս հանգամանքներու փոփո- խութիւնը շատ փափազելի էր Պարսիկնե- րուն. եւ կը յուսար Կաւաս, թէ պիտի կա- րենայ արքայական հրամանով հնարաւոր ընել զայն (523): Առանց վարանելու հրամայեց Վրաց Գուրգէն թագաւորին, որ դանոյց մագդէական զենին. եւ չթողէ այլ եւս մե- ոնները, այլ շներու եւ թռչուններու հաւա- կերի զնէ: Հրամանիս արդիւնքն այն եղաւ որ Գուրգէն անմիջապէս Կ. Պոլիս զիմեց եւ օգնութիւն խնդրեց: Թէպէտ Յուստինոս Կայսեր բարի կամք չէր պահուեր, բայց չու-

¹ Spiegel, Eranische Altertumskunde, էջ 408 եւ յլ.:

նէր ոյժ վրայ զօրավորն ըլլալու. այս պատճառաւ ալ փորձեց նախ դրամով հոնական աղբերը կոտել ասպարէզ իջնելու. եւ երբ ձախողեցաւ փորձը՝ Պետրոսի հրամանատարութեան տակ սակաւածեոն գունդ մը դէպի Լազիստան ձանապարհ հանեց, օգնութեան հասնելու վրացիներուն: Բայց շատ տկար էր այս ոյժը գիմաղբել կարենալու համար պարսկական բանակին, որ այժմ Բոյէսի հրամանատարութեան տակ կը մերձենար վրաստանի սահմաններուն: Չուր տեղ կը ջանար Յուստինոս համոզել Լազերը, որ պաշտպան կանգնին իրենց երկրին. անոնք յանձն առին պաշտպանել այն երկու ամրոցները միայն, որոնք կը փակէին վրաստանէն Լազիստան տանող ձանապարհները: Կը յուսացուէր թէ Լազերը գէթ յանձն պիտի առնէն պաշար հայթայթել զօրքին, որ կը գտնուէր այս վայրի եւ անբերրի կողմերը: Եւ որովհետեւ նաեւ այս կէտին մէջ ըստ յուսացուածին չեղաւ, հարկադրուեցաւ բնակչութիւնը ետ քաշուիլ: Գուրգէն թագաւոր, իրեն հետ բազմաթիւ վրացի նախարարներ առած իրենց ընտանիքը փախան հողմէական հող: Այսպէս առանց գոտարութեան տիրացաւ պարսիկը վրաստանի եւ Լազիստանի:

Գուրգէն եւ փախստական նախարարները գտան Կայսեր քով ապաստանարան, ուր եւ մնացին այնուհետեւ:

Ուրիշ համանուն վրացի իշխան մըն ալ կը յիշուի 572ին, նոյնպէս փախստական մը ի Կ. Պոլիս. այս մասին պիտի խօսինք յետոյ առանձին:

Առանց տարակուսի այս դէպքերէն մէկն է, զոր կը յիշեցնէ Եղիշէ:

Խոսրով Ա. է սպառնացող թագաւորը:

29. «ԵՂՐԱՐԲ ԱՐԲԱՅԻՅ ԱՐԲԱՅԻՆ»

Եղիշէ, Բ. էջ 18 կը կարդանք տողերս «Նաեւ ոչ գերկրաւոր վաստակս ուրուք յիշէր (արքայից արքայն). եւ որ մեծն քան գամնայն է ըստ մարմնաւոր կարգի, քանզի գոյին ումանք ի նախարարացն Հայոց, որոց գեղարս նորս սնուցեալ էր մայրենի կարամբ իւրեանց, առաւել եւս քան գամնեւսեան գնոսս դատէր»:

Կը գանգատի պատմագիրը, թէ թագաւորը կը հալածէ հայ նախարարները՝ անտես ընելով այն մտերմական կապը, զոր ունէին անոնք թագաւորական ընտանիքին հետ շնորհիւ իրենց մայրերու, որոնք ժամանակ մը

մայրական կաթով սնուցած էին արքայորդիները, թագաւորին համարին եղբայրները. եւ դարձեալ թէ թագաւորը իւր վայրագութեամբը չի գնահատեր նախարարներու մեծամեծ ծառայութիւնները, եւ ամէնէն աւելի անոնց հանդէպ գտնուած է խիստ եւ անագորոյն:

Եթէ հոս խօսքը Յաղկերտ Բ. ի մասին է, պէտք է ենթադրել, թէ «արքային եղբայրները» վրամ Ե. ի զաւակներն են: Բայց ի՞նչ առթիւ կարող էր վրամ Ե. պատահութիւն ընծայած ըլլալ հայ տիկիներուն ստնտու ըլլալու արքայորդիներուն: Դժուար է Ե. դարու առաջին կէտին վերհանել առիթ մը, երբ վրամ Ե., որ իր մանկութիւնն անցուցած էր Տաճկաստանի մէջ եւ տաճկուհիներու կաթով սնած, Հայաստան եկած ըլլայ իւր բամբիշներով եւ մատաղօրեայ զաւակներով եւ այսպէս յանձնած ըլլայ հայ մայրերուն կաթնասուն մեծցնել զանոնք: Միակ պարագան, որ կրնար զվրամ Ե. Հայաստան բերած ըլլալ, է 421ի պարսկահռոմէական պատերազմը: Բայց թէ այս արշաւանքին ձանապարհը Հայաստանէն անցաւ, չուներք տեղեկութիւն. եւ անհաւանական ալ կ'երևայ: Միւս կողմէն ծանօթ չէ նաեւ Յաղկերտ Բ. ի կեանքէն դէպք մը, ուր դուրս կարկառի թէ հայ նախարարներուն, 450էն յառաջ, երախտամոռաց, նոյն իսկ սաղաւորս վարմունք ցուցուցած ըլլայ. ընդ հակառակին կը վկայէ Ղ. Փարպեցի թէ Յաղկերտ հիացմունքով խօսած է միշտ վարդանի քաջագործութիւններու մասին:

Պէտք է յանձին արքայից արքայի դարձեալ Խոսրով Ա. նկատել: Այս դէպքին իր եղբայրները կ'ըլլան Կաւատի, Պերոզի որդւոյն զաւակները: Կաւատի պատմութեան մէջ աչքի կը զարնէ կէտ մը, որ կարող է հնարաւոր ցոյց տալ պատմագրին հաւատարմը:

501 Օգոստոս 22էն յառաջ կնքած էր Կաւատ վահան Մամիկոնեանի հետ հաշտութիւն եւ զինակցութիւն: Վահան յանձն առած էր կոտել Պարսից կշտին: Կաւատ անձամբ բանակի գլուխն անցած՝ շարժած էր զօրքը Հայաստանի վրայէն դէպ ի հողմէական Հայաստան եւ գրաւած Կարինը: Եւ որովհետեւ Սասանեանները սովոր էին իրենց արշաւանքներու ժամանակ առնել իրենց հետ կանանին ժանուարներով, ուստի զիւրին է մտածել թէ Հայաստանէն անցնելու ժամանակ յանձնած ըլլայ Կաւատ նորածին ար-

քայորդիներու խնամքը հայ նախարարներու տիկիանց՝ կաթնարուծելու: Տարբեր հարց էր ի հարկէ, թէ հայ մայրերը պիտի ուզէին կաթնարուծել մաղղեղեան մը, եւ կամ մոգերը պիտի հանդուրժէին որ արքայածին զաւակները սնանէին քրիստոնեաներու կաթով. թէ եւ Կաւատի կիներէն մին, որմէ ծնաւ Խոսրով Ա., քրիստոնեայ էր կ'ըսուի¹: Տարբեր Կաւատի զաւակներու թիւը 10 կը հաշուէ:

531ին, երբ Խոսրով Ա. ձեռք բերաւ արքայական թագը, առաջին գործը ըրաւ բնաջնջել անձխաւ իր եղբայրներն եւ անոնց համամիտ աւագանին: Բնակահարար այս առթիւ խիստ վարուած պիտի ըլլայ նաեւ հայ նախարարներու հետ, իրրեւ կաթնակեր ընկերներ արքայորդիներու: Կարելի է նաեւ մտածել թէ երբ Անուշաղատ յեցած երկրին քրիստոնեայ տարրներու վրայ ապստամբեցաւ հօրը դէմ եւ փորձեց թագը յինքն կտրել, թերեւս նաեւ հայ նախարարներէն ոմանք ի մերձուստ կամ ի հեռուստ մեղսակցութիւն մը բերած ըլլան եւ այսպէս արժանացած Խոսրովի խիստ դատաստանին²: Ասոնք հնարաւոր են:

Բայց կը թուի ինձ թէ ամբողջ այս հատուածին մէջ խանգարուած է սկզբնաղբիւրը խմբագրէն: Պատմութեան կարգին համաձայն վաղաժամ է դեռ հայ նախարարներու երեւումը պատմական բեմին վրայ: Սկզբնաղբիւր Եղիշէի ծրագիրն էր ներկայացնել նախ Խոսրովի բնութագիրը, անոր կեանքը իւր սեպհական տան եւ սեպհական երկրին մէջ: Այս առաջին շրջանը Խոսրովի թագաւորութեան ներկուած է արեամբ: Չէր կրնար պատմագիրը առանց յիշատակելու թողնել Կաւատի որդիներու եւ թոռնիկներու տակալտոր բնաբարձումը. աւագ նախարարներու, բազմապատակ զօրավարներու սպանութիւնը: Սպանուեցան ոչ միայն Կաւատի որդիները, այլ եւ Խոսրովի մօրեղբայրն՝ Ասպահապետը³, արդիւնաւոր նախարարը Մով-

բեղէս (Մովսէս), մեծ զօրավարն Ատրպուղուճարաղէս եւ ուրիշ շատերը: Կը յուսար Խոսրով թէ այսպիսի ընտիր արիւնով զանգուած հողի վրայ ապահով պիտի ըլլար իւր դահը: Բիշ յետոյ առթիւ իւր որդւոյն Անուշաղատի ապստամբութեան պէտք զգաց ուրիշ աւագներ ալ զոհել Խոսրովանոյն:

Ահա այս մարդախոշոզ բռնաւորին իր եղբայրներու եւ նախարարներու հանդէպ կատարած անագորոյն գործերը կ'ախնարկեն պատմագրին տողերը, անոնց հանդէպ, որոնք բազմապատակ եղած էին թէ իրենց արիական գործերով, եւ թէ ընտանեկան կապեկան գործերով, եւ թէ ընտանեկան կապեկան գործերով, եւ թէ ընտանեկան կապեկան գործերով: Ուստի «գոյին ոմանք ի նախարարացն Հայոց (կարգա՛ Պարսից), որոց զեղբարս նորս անուցեալ էր մայրենի կաթամբ իւրեանց» միայն այս մեկնութեամբ կ'ընդունի իմաստ եւ պատմական դիմ:

(Շարունակելի:) 2. Ն. ԱԿԻՆՅԱՆ

ՀՆՁՐԱՐԱՆԱԿԱՆ ԳԻՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ո, ու (Շարունակութիւն:)

Ս. Մեսրոպն ի՞նչպէս էր հնչում իր հնարած ո գիրը. ո թէ՞ օ: Որքան գիտեմ այս հարցը յատուկ հետազոտութեան նիւթ չէ դարձած: Բայց մի որոշ կարծիք իշխում է գիտունների շրջանում: Կարծում են, որ է գիտունների շրջանում: Կարծում են, որ մեր ո-ն ունէր օ հնչում եւ հետեւապէս նրա հնչումի մէջ այսօր նկատուող Վ ձայնը յետին ժամանակների արդիւնք են համարում: Թուում է թէ այս կարծիքը երեք հիմք ունի: ա. Մեր դասական տառադարձութիւնը, ուր յուն օ-ի դէմ գրած են ո: բ. Լեզուագիտութեան մասնանշած կշիռները, ուր քոյր լեզուների օ-ի դէմ հայն ունի ո. այսպէս՝ բառա-

¹ Die sogenannte Kirchengeschichte des Zacharias Rhetor, S. 175:
² Բայց նկատելի է որ ճիշդ այս պահուն Հայոց կաթողիկոս հռոմէական զօրավարին կ'ուղարկուի զինագազար կամ հաշտութիւն խնդրելու (Պրոկոպ.):
³ Ասպահապետ (Ἀσπασβηδης), որ 502էն սկսեալ մինչեւ Խոսրովի գահակալութիւնը մեծ դեր խաղացած էր, ըստ Պրոկոպիոսի (Պարսկ. Ա., 11) Խոսրովի մօրեղբայրն է: Տարբեր, ինչպէս կ'երևայ, զինքը Խոսրովի պապը կը ճանչնայ: Նաեւ Ջամ Չձ-

այս Խոսրովի կողմը, կը համարուի Ասպահապետի քեռորդին (Nöldeke, Tab. 147, 3, 1): Խոսրովի եղբայրներէն երեցագոյնն էր Կաւատ (Καὼσης), որ ըստ Մարկուարտի (Eranšahr, 130, 8. 6) ծնած էր Ջամրիկէն, Կաւատի առաջին կնոջէն, 496էն յառաջ: Մալաթիա (Բ. էջ 174) կը յիշէ Կաւատի որդիներէն նաեւ Քսերքէս մը եւ Պերոզ մը: Ասպահապետի մերձաւորութիւնը արքայական տան կ'արդարացնէ Եղիշէի խօսքերուն ճշմարտութիւնը: